ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀՆ ԱՐԽԻՒԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ

ՍԵՐՀԱԿ ԱՄԻՐԵԱՆ

Ընդամէնը 10-12 տարի առաջ, Խորհրդային Հայաստանում (ՀԽՍՀ), ի սկզբանէ «հակախորհրդային», դաշնակցական գործունէութեան համար ժողովրդի թշնամի յայտարարուած Գարեգին Նժդեհի (Տէր-Յարութիւնեան, 1 Յունուարի 1886-21 Դեկտեմբերի 1955) անունը կարող էին ծանօթ լինել բացառապէս ղեկավար մի քանի հազար մարդ, եթէ ոչ մի քանի հարիւր, իսկ նրան արժանին հատուցողների եւ գնահատողների թիւը, թերեւս, տասնեակներով հաշուուէր։ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ՝ 10 Հոկտեմբերի 1944ին, Սոֆիայում, Խորհրդային Միութեան (ԽՍՀՄ) զօրքերի Հակահետախուզութեան Գլխաւոր Վարչութեան՝ «Սմերշ»ի՝ կողմից ձերբակալուելուց, Մոսկուայի եւ Երեւանի բանտերում չորս տարի եւ երկու ամիս հարցաքննուելուց յետոյ, Նժդեհը՝ ԽՍՀՄ Անվտանգութեան Նախարարութեան Առընթեր Յատուկ Խորհրդակցութեան որոշմամբ դատապարտուեց 25 տարուայ բանտարկութեան։ Ճակատագրի բերումով դատավճիռը կայացուեց հէնց Եղեռնի տարեդարձի օրը՝ 24 Ապրիլի 1948ին։

Նժդեհի ձերբակալմանը, հարցաքննութիւններին եւ դատավարութեանը վերաբերուող փաստաթղթերը, ինչպէս նաեւ բանտում նրա գրած որոշ ձեռագիր նիւթեր, պահպանւում են ՀՀ Ազգային Անվտանգութեան Նախարարութեան Գերատեսչական Արխիւի (ԱԱՆԱ) չորս հատոր գործերում (ֆոնդ 12997, արխիւային համար 5231, անուանումը՝ Նժդեհի Գործ)։ Առաջին երեք հատորներում Նժդեհի դէմ յարուցուած համար 11278 քրէական գործին առնչուող նիւթերն են, չորրորդ հատորում՝ Նժդեհի ձեռագիր եւ մեքենագիր, հայերէն ու ռուսերէն փաստաթղթերը, որոնք ամփոփուած են հինգ առանձին ծրարներում։ Ծրարները համարակալուած են, բայց դրանցում ամփոփուած թերթերը չունեն ընդհանուր համարակալում։ Ինչպէս այս, այնպէս էլ ՀՀ պետական միւս արխիւներում պահպանուող Նժդեհին վերաբերուող փաստաթղթերը մինչեւ Հայաստանի անկախացումը անմատչելի էին օգտագործման համար։ Արգելքի տակ էր նաեւ Նժդեհի վերաբերեալ այն սահմանափակ գրականութիւնը, որը պահւում էր Երեւանի մի քանի գրադարանների (Ազգային Գրադարան, Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիա-

մի Հիմնական Գրադարան, Երևանի Պետական Համալսարանի, Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցության Պատմության Ինստիտուտի, Մատենադարանի և Հայաստանի Պատմության Պետական Թանգարանի գրադարաններ) փակ ֆոնդերում։

Մասամբ այլ էր վիճակը Սփյուռքում։ Նժդեհին ճանաչում էին շատերը։ Նրան ճանաչողների մի կարևոր մասը գնահատում էր նրա անձը, գրում նրա մասին։ Նժդեհի գործերը[2] և նրա մասին աշխատությունները[3] հրատարակվում էին նրա կենդանության օրոք և ետմահու։ Սրանք նույնիսկ նրան աստվածացնում էին և պաշտում։ Բայց, Նժդեհն ուներ նաև հակառակորդներ- կային նրան պարսավողներ ու զրպարտողներ[4]։

Վերջին ավելի քան տասը տարիների ընթացքում Նժդեհի մասին քիչ չի գրվել Հայաստանում[5]։ Երևանում հրատարակվել կամ վերահրատարակվել են նրա աշխատությունները[6]։ Նա այսօր էլ շարունակում է մնալ հետազոտողների հետաքրքրությունների դաշտում, և դեռ երկար կը մնայ, քանզի նա այսօր նույնքան արդիական է, որքան երեկ։ Նժդեհին իր ամբողջության մեջ՝ կեանքով, պայքարով, խոհքով, ռազմա-քաղաքական, ազգային-գաղափարաբանական, բարոյական դրսևորումներով ամբողջությամբ ճանաչելու համար մասնագէտները դեռ ճանապարհ ունեն անցնելու։ Իսկ այդ ճանապարհը անցնում է Նժդեհի ժառանգությունը լրիվ ամենայնի ուսումնասիրելու և խմբագրելու միջով և մանավանդ՝ այդ ժառանգության այն մասի, որը մեզ է ներկայացնում տագնապալի ժամանակների երախից փրկված Նժդեհեան փաստաթղթերի տեսքով։ Դրանց մի զգալի մասը յայտնի է հանրությանը, հրատարակված է և մտած գիտական շրջանառության մեջ[7]։ Սրանք ամենից առաջ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության Պատմության, (ՀՀ ՊԱ) մասամբ նաև՝ Նորագույն Պատմության (ՀՀ ՆՊԱ) և Հասարակական-Քաղաքական Պատմության (ՀՀ ՀՔՊԱ) արխիվներում, ինչպես նաև ԱՄՆԱ գերատեսչական ու Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության (ՀՅԴ) Բոստոնում գտնվող կուսակցական կենտրոնական արխիվներում պահպանվող փաստաթղթերի մասին։

Եթե զուգադրելու լինենք արդէն գիտական շրջանառության մէջ դրված Նժդեհին առնչվող փաստաթղթերը՝ ըստ դրանց ծագման յատկանիշների, ապա դրանք կարելի է բաժանել չորս հիմնական խմբի։

Նժդեհի հեղինակած փաստաթղթեր՝ նամակներ, գրութիւններ, հրամաններ, զեկուցագրեր, խօսքեր, ճառեր, աշխատասիրութիւններ եւն.,

Նժդեհին հասցէագրուած փաստաթղթեր՝ նամակներ, գրութիւններ, դիմումներ, զեկոյցներ եւն.,

Նժդեհի երկու՝ կուսակցական (ՀՅԴ կողմից, Թաւրիզ, 1921) ու խորհրդային (1944-48) դատավարութիւններին առնչուող փաստաթղթեր՝ ձերբակալման, խուզարկութեան վերաբերեալ ակտեր, զեկուցագրեր, նաեւ բացատրագրեր, դիմումներ, հարցաքննութեան արձանագրութիւններ եւն.,

Նժդեհի մասին բազմազան ու տարաբնոյթ փաստաթղթեր։

Նժդեհի գրչի ու մտքի անմիջական արգասիք հանդիսացող բուն նժդեհեան փաստաթղթերը շատ չեն։ Բայց, դրանք չեն արժէքաւորւում սոսկ քանակական չափանիշով, այլ ամէնից առաջ, անկախ՝ փաստաթղթերի ծաւալից, որակական յատկանիշներով՝ խորքով, բովանդակութեամբ, Նժդեհին բնորոշ ասելիքով ու ասորդականութեամբ։ Այս փաստաթղթերից իւրաքանչիւրը առանձին վերցրած, եւ բոլորը միասին, երեւան են հանում արդէն իսկ կենդանութեան օրօք ժողովրդի մի մասի կողմից առասպելացած, ԺԹ. դարի վերջի եւ Ի. դարի սկզբի հայոց ազատամարտի մեծ դիւցազնի ոգեան ոգեղէն, նոյնքան եւ հողեղէն, անզուգական կերպարը, քանզի, ըստ իս հնարաւոր չէ Նժդեհի կողքին դնել մէկ ուրիշին, որն իր մէջ ներդաշնակօրէն զուգակցէր անձնուրաց հայրենասիրութիւնը՝ մեծ ռազմավարի, կազմակերպչի, ազգային գաղափարախօսի ու մտքի, խօսքի, գրչի, մտքի ճկունութեան, վարպետութեան ու խորութեան առատաձեռնութեան շնորհների հետ։ Առաւելի վկայութիւնը կարող են հանդիսանալ Նժդեհի գլխաւորած Զանգեզուրեան Ազատամարտը (1919ի երկրորդ կէս-Յուլիս 1921), նրա պատմա-հայրենասիրական, գաղափարա-փիլիսոփայական աշխատութիւնները ու խօսքերը, աֆորիզմային հնչեղութիւն եւ արժէք ունեցող նրա մտքերը։ Բերենք դրանցից մի քանիսը, որոնք՝ խորունկ ու խօսուն լինելով հանդերձ, պարզ են, մատչելի եւ ակնյայտ վարակիչ։

«Քաջերին, միայն քաջերին է լսում ու զօրավիգում պատերազմների բժահած աստուածը»[8]:

«Նա է միշտ յաղթող, որն արդէն յաղթել է իրեն»[9]:

«Ես տեսայ հոգսով ազատը ստրկութեան մէջ, եւ սիրեցի մարդը: Ես տեսայ ստրուկն ազատութեան մէջ, եւ զարշեցի մարդէն»[10]:

«Պայքարի պատրաստուող ժողովուրդները նախ սպառազինւում են հոգեպէս: Անտեսուած է այս պայմանը՝ անխուսափելի է պարտութիւնը»[11]:

«Մանկօրէն միամիտ են այն կուսակցութիւնները, որոնք մխտելով բարոյականութիւնը քաղաքական պայքարի մէջ՝ կարծում են, թէ կարող կը լինեն բարոյական մաքրութիւն պահել իրենց շարքերում»[12]:

«Ժողովուրդները չեն պարտւում, երբ չեն ուզում պարտուել»[13]:

«Հայրենիքները ապրում են հայրենասիրութեամբ, կործանւում դրա պակասից»[14]:

«Փոքր ազգերը պարտաւոր են աւելի հայրենասէր լինել, քան մեծերը: Մենք՝ աւելի, քան բոլորը»[15]:

«Ռազմավարի հանճարը բխում է նրա հոգու վեհութիւնից»[16]:

«Ճակատագրական է առաջնորդի դերը ժողովրդի կեանքում»[17]:

«Մայրերի ափի մէջ պիտի փնտռել ազգերի ճակատագիրը»[18]:

Մարդ է Նժդեհը, անկեղծ ու անկաշառ: Հոգով, արեան ամէն բջիջով շաղկապուած է Հայրենի հողին ու ժողովրդին: Չունի ուրիշ անձնական, քան ազատ, անկախ ու երջանիկ տեսնելու իր Հայրենիքը: Այդ նպատակի համար նա պատրաստ է զոհաբերել իրեն ամբողջութեամբ եւ իր հաւատամքը այլ կերպ չի արտայայտում, քան՝ «իմ անձը աւելի իմ գերազգային ծնողին՝ իմ ցեղին է պատկանում, քան իմ անմիջական ծնողներին»[19] *նախադասութեամբ:*

Նժդեհը պատրաստ է զոհաբերել անգամ իր ընտանիքը: 25 դեկտեմբերի 1962ին, ՀԽՍՀ-ի պետական անվտանգութեան նախարարին հասցէագրած նամակում, դատապարտելով գրելով անվտանգութեան մարմինների կողմից իր նկատմամբ ցուցաբերուող անմարդկային վերաբերմունքի մասին, Նժդեհը նշում է. «աւելորդ չեմ համարում աւելացնել, որ ձեր մարմինների վերաբերմունքը անձամբ իմ եւ իմ ընտանիքի ճակատագրի նկատմամբ մազաչափ անգամ չի թուլացրել իմ բուռն ձգտումը զոհաբերել ամէն ինչ, անգամ իմ ընտանիքի գոյութիւնը, իմ ժողովրդի երջանկութեան համար»[20].

Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ մի յօդուածով անհնարին է բացայայտել «Գարեգին Նժդեհ» Արփիական Փառատաղթերում խորագրով թեմայի բոլոր հիմնական հանգրուանները: Բաւարարուենք նորայայտ մէկ-երկու փաստաթղթով եւ նրանց մասնակի վերլուծման միջոցով

փորձենք ցույց տալ, թէ Վաչէ Յովսէփեանի, Վլադիմիր Ղազախեցեանի եւ Ալեք Յարութիւնեանի այս յօդուածի ծանօթագրութիւններում նշուած աշխատութիւններում առաջին անգամ շրջանառութեան մէջ դրուած, ինչպէս նաեւ մեր կողմից ի յայտ բերուած փաստաթղթերը որքա՛ն կարեւոր են Նժդեհի կերպարն ու կատարած գործը արժէքաւորելու տեսանկիւնից:

Խորհրդային զօրքերի կողմից ձերբակալուելուց առաջ, Սեպտեմբեր 1944-ին, Սոֆիայում, ութ թերթի վրայ գրած ինքնակենսագրականում, Նժդեհը նշում էր. «Հաւատքի եւ պաշտամունքիս տաճարում միշտ էլ առաջին տեղերը յատկացուած են եղել Աստուծոյ եւ Հայրենիքիս: Հայաստանն է եղել երկրաւոր սրբազնագոյնն ինձ համար: Շնչել, ապրել եմ նրանով՝ միշտ պատրաստ տառապելու, զոհաբերելու եւ մեռնելու նրա համար: Դա է եղել իմ սրբազան ցաւը, կարօտը, ուրախութիւնը, իմ գոյութեան իմաստը, իմ անմահութիւնը, իմ գերագոյն իրաւունքը ու պարտականութիւնը...: Ունեցել եմ հարուստ լինելու եւ ճոխ ապրելու ամէն կարելիութիւն, սակայն ապրել եմ իբրեւ ժողովրդի մարդ, համեստօրէն, աղքատ կոչւելու աստիճան, նիւթապաշտութիւնը յեղափոխականի, զօրականի, հայրենասէրի համար համարել եմ մէկը մեր աշխարհի ամենամեծ պղծութիւններէն»[21]:

10 Յունիսի 1921-ին Հայաստանը հարկադրաբար թողած Նժդեհը՝ դառնալով,- նոյն ինքնակենսագրականի բառերով արտայայտած,- «հայրենակարօտ տարագիր», միայն մի բաղձանք է ունեցել՝ «մեռնել հայրենի լեռների վրայ»[22]:

Նժդեհեան փաստաթղթերը, սակայն, Հայ ազատագրական պայքարի այդ Հսկային չէ, որ միայն ներկայացնում են: Դրանք ինչ-որ տեղ եւ ինչ-որ չափով լոյս են սփռում նաեւ այն իրադարձութիւնների, դէպքերի ու դէմքերի վրայ, որոնց առանցքում յայտնուել էր Նժդեհը իր կեանքի տարբեր փուլերում: Ըստ որում, երբեմն այդ լոյսը խնդրական անկիւններ է մատուցում միանգամայն անսպասելի կողմից երեւակելով ցարդ պատմական առումով մեզ կարծես թէ ի սպառ, կամ գրեթէ ի սպառ, մարսուած թեմաները եւ գործիչներին: Մնում են հարցականներ, որոնց պատասխանը ոչ միայն չի տալիս մեր պատմագիտութիւնը, այլեւ որոնց գոյութեան մասին չէր էլ ենթադրւում: Օրինակ, այդպիսիք առաջանում են ՀՀ ԱԱԾ-ում պահպանուող եւ Նժդեհի Գործում ներառուած անտիպ որոշ փաստաթղթերի ծանօթանալուց յետոյ: Դրանք վերաբերում են ամէնից առաջ ՀԽՍՀ Պետական Անվտանգութեան Նախարարութեան (ՊԱՆ) ներքին բանտում Նժդեհի ռուսերէնով գրած

«Դաշնակցութեան Առաջնորդման Պատմական Փաստանները եւ Նրա Բնութագրերը» եւ «Դաշնակցութիւնը Բուլղարիայում» աշխատութիւններին[23], ինչպէս նաեւ Բեռնում 1936ին Սոֆիայում գրած եւ յաջորդ տարի նոյն քաղաքում հրատարակուած իմ Փաստաթղթեր Հայաստանի Ազատագրութեան Դրօ-Նժդեհի Փաստաթղթերի Լոյսի Տակ աշխատութեան ձեռագիր օրինակի սկզբնամասի թղթերի հակառակ երեսներին արուած գրառումներին[24]։ Այնտեղ Նժդեհը՝ անդրադառնալ Համաժողովի վրայ հիմնուած, իր խօսքի կարծիքն է յայտնել հայ ազատագրական պայքարի նշանաւոր գործիչներ Ռուբէն Տէր-Մինասեանի եւ Դրաստամատ Կանայեանի (Դրօ) մասին, որն այնքան էլ չի համերաշխում պատմագիտական գրականութեան մէջ ձեւաւորուած նրանց կերպարներին։

Սոյն յօդուածում խօսելու ենք Նժդեհ-Դրօ, Նժդեհ-Ռուբէն եւ Դրօ-Ռուբէն եռակողմ յարաբերութիւնների բարդութիւններին անդրադարձել։ Դա ինքնուրոյն ուսումնասիրութեան նիւթ կարող է ծառայել պատմաբանների համար։ Թէեւ որ այդ յարաբերութիւնները յայտնի էին եւ դրանց արմատները թաղուած էին անցեալ դարի առաջին երկու տասնամեակների ազգային-քաղաքական խորխորատներում, անհրաժեշտ է դրանում Նժդեհի մի շարք անդրադարձներից։ Այսպէս, զուգահեռներ անցկացնելով Դաշնակցութեան առաջին սերնդի եւ իրեն ժամանակակից գործիչների միջեւ, նա գրում է. «Ինչ համեմատություն կարող է լինել Նիկոլ Դումանի եւ աւազակ Դրոյի, լեգենդար Սերոբի ու մորթապաշտ Տէր-Մինասեանի (Ռուբէն Փաշա) միջեւ»[25]։

1943ի սկզբներին Սոֆիայում գաղափարակից ընկերներից մէկի՝ Հայկ Ասատրեանի հետ Նժդեհը Դրոյի դէմ գրել էր մեղադրական ամբաստանագիր նամակ, որը հասցէագրուել էր Բուխարեստ՝ մէկ այլ գաղափարակցի՝ Սարգիս Արարատեանին։ Անդրկով նամակի բովանդակութիւնն հաղորդել Դրոյին, Նժդեհը Արարատեանին գրում էր. «Մեր նամակում մենք Դրոյին անուանել ենք «ժողովրդադավաճան» եւ սպառնում ենք, որ նա պատերազմից յետոյ մեր կողմից յանձնուելու է հասարակական դատի։ Իր ձեռքի տակ ունենալով նամակը Դրոն սկսեց մեզ ահաբեկել, սպառնալով, որ եթէ ես չհաշտուեմ իր հետ, ապա ինքը մեր նամակը կը յանձնի գերմանացիներին»[26]։

Նամակում Դրօն ներկայացուած է ծայրայեղ բացասական բնութագրումով. «Դրոյին՝ Հայաստանում աւազակային մաուզերիզմի հեղինակին եւ առաջին շանտաժիստին, ես լաւ եմ ճանաչում։ Մարդ, որը

անձնական հաստատման ծարաւից, ողջ կեանքում չարաշահում էր ժողովրդական զոհաբերումները, ընդունակ էր ամէն ինչի: Ճանաչելով Կաճայեանին, իմանալով, որ նրան դժուար չէ հասնել իմ ֆիզիկական ոչնչացմանը եւ ես, եւ իմ մարդիկ չեն դադարել դատապարտելուց նրա սեւ գործերը»[27]:

Նոյն գնահատականին է արժանանում Դրոն Նժդեհի երկարատեւ հարցաքննութիւնների ընթացքում: Լեռ Նժդեհի, Դրոյին նոյն կերպ են բնութագրել նաեւ Տէր-Մինասեանը, Դաշնակցութեան յայտնի այլ դէմքեր՝ Համօ Օհանջանեանն ու Վահան Նաւասարդեանը: «Մինչեւ Օհանջանեանի եւ Նաւասարդեանի աչքերում Դրօն՝ դա «գեաղայի» կերպար է, որն ընդունակ է ամէն կարգի յանցագործութեան: Տէր-Մինասեանը ինձ հասցէագրած նամակներից մէկում Դրոյին անուանարկում է «հայ ժողովրդի դաւաճան»[28]:

Ինչ վերաբերում է Նժդեհ-Ռուբէն յարաբերութիւններին, ապա Նժդեհը բոլոր առիթներով նշում էր, որ իր Դաշնակցութիւնից հեռանալու հիմնական պատճառը եղել է Ռուբէնի հետ անձնական վատ յարաբերութիւնները: Բուլղարիայում ձերբակալուելուց յետոյ, առաջին իսկ հարցաքննութեան ժամանակ՝ 12 Հոկտեմբերի 1944ին, երբ ուղղուած հարցին թէ «Ի՞նչ դիրք էիք Դուք գրաւում Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնում եւ որո՞նք են կուսակցութիւնից Ձեր հեռանալու պատճառները», Նժդեհը պատասխանում է. «Կուսակցութիւնում ես զբաղում էի աջ-քի ընկնող դիրք... կուսակցութիւնից ես դուրս եկայ «Դաշնակցութեան» բիւրոյի ղեկավար Ռուբէն Տէր-Մինասեանի հետ ունեցած անձնական անհարթացակամութեան հետեւանքով, 1937 թուականին»[29]:

Նժդեհը ինքն էլ, իր հարցաքննութեան արձանագրութիւնը պարունակող գործում, որը ամենածաւալունն է նրան վերաբերող առ այսօր յայտնի բոլոր փաստաթղթերից, ներկայանում է միանգամայն այլ գոյներով ու երանգներով: Հարցաքննութեան ժամանակ նրա տուած պատասխանները տարակուսանք են առաջացնում ուսումնասիրողների մօտ՝ Նժդեհին յատուկ համարձակութեան, անկեղծութեան հետ միաժամանակ՝ իրենց ինչ-որ տեղ մանկամիտ թւացող, առանց դոյզն իսկ դիւանագիտութեան, անթաքոյց, սպառիչ բնոյթով: Այսպէս, 12 Հոկտեմբերի 1944ի հարցաքննութեան ժամանակ, պատասխանելով իրեն տրուած հարցին՝ գերմանացիների հետ ունեցած յարաբերութիւնների վերաբերեալ, Նժդեհը մանրամասն պատմում է իր իսկ առաջարկութեամբ Բեռլինում հայերի ուսուցման նպատակով յատուկ դպրոց ստեղծելու, այնտեղ սովորելու համար իր յանձնարարութեամբ Բուլ-

գաղթակայանում 30 հայ երիտասարդներ հաւաքագրելու եւ Թեհրանի ուղարկելու մասին եւ նշում նրանցից հինգի ազգանունները ու բնակութեան վայրը, որոնց նա անձամբ ճանաչել եւ յիշել էր[20]։

Այս պարագայում կարելի է ենթադրել, որ Նժդեհը յուսով էր, որ իր Սոֆիայից չհեռանալը եւ գործնականում կամովին խորհրդային մարմիններին յանձնուելն ու խորհրդային իշխանութիւնների համար յանձնած իր աշխատակցութիւն-երաշխիքը՝ Թուրքիայի դէմ պատրաստուելիք ռազմական գործողութիւններում իր եւ իր խմբակների ուժերը օգտագործելու վերաբերեալ, պարտաւորեցնում էր իրեն մինչեւ վերջ անկեղծ լինել հարցաքննութեան ժամանակ։

Բայց Նժդեհը այդպիսին մնում է մինչեւ վերջ՝ նոյնիսկ երբ խորհրդային հարցաքննիչներն հրապուրուած չէին երեւում վերցնելու իր առաջարկութիւն-երաշխիքը։ 30 Ապրիլի 1947ի հարցաքննութեան ժամանակ, Նժդեհը վերջիններիս անմնացորդ հաղորդում է իրեն յայտնի ողջ տեղեկութիւնը իր յեղափոխական ընկերներից մէկի՝ Դաշնակցութեան անուանի գործիչներից, գրող Յովհաննէս Տեւեճեանի մասին, որին խորհրդային զօրքերի նոյն հակահետախուզական մարմինները դրանից քիչ առաջ՝ 19 Ապրիլի 1947ին ձերբակալել էին Ռումինիայում եւ որն այնուհետեւ յայտնւում է Նժդեհի հետ ՀԽՍՀ ՊԱՆի ներքին բանտի նոյն բանտախցում։ Նժդեհը հարցաքննիչներին մանրամասնօրէն պատմում է Տեւեճեանի նախկին քաղաքական գործունէութեան, դաւանած գաղափարների, բնակութեան վայրի եւ ն.ն.-ի վերաբերեալ[21]։

Նոյն անմիջականութեամբ եւ անկեղծութեամբ նա պատասխանում է նաեւ անձամբ իրեն եւ իր ընտանիքին, հարազատներին վերաբերուող հարցերին։ 10-11 Դեկտեմբերի 1947ի հարցաքննութեան ժամանակ, երբ նրան հարցնում են ԽՍՀՄում ապրող իր հարազատների մասին, նա յայտնում է իր խնացանը գտանք՝ Լիլիա Մելիք-Դաւթեանի, եղբօր՝ Լեւոն Տէր-Յարութիւնեանի, վերջինիս երկու որդիների, ինչպէս նաեւ իր քոյրերի՝ Անիկ Մովսիսեանի եւ Անոփիա Տէր-Մովսիսեանի մասին[22]։

Այսպէս վարուելու բացատրութիւնը Նժդեհը կարծես թէ տալիս է Վլադիմիրի քաղաքի բանտից 26 Փետրուարի 1954ին՝ ԽՍՀՄ Գերագոյն Խորհրդի Նախագահութեան Նախագահ Կլիմենտ Վորոշիլովին հասցէագրած իր վերջին դիմումներից մէկում. «Արտայայտելով այն միտքը, որ յեղափոխականը, որը հետաքննութեան կամ դատավարութեան ժամանակ թաքցնում է իր գործունէութեան վերաբերեալ անցած մի

փաստ, կարող է արտատուրել իր անունն ու իր անցեալը, ես սկսեցի պատասխանել հարցերին»[33]:

Նման վսեմ եւ ազնուագոյն սկզբունքներով առաջնորդուող Նժդեհը, սակայն, չէր կարող չիմանալ, որ հակառակ կողմը նոյն սկզբունքներով չէ, որ առաջնորդւում էր, եւ որ իր պատասխաններում հնչած ամէն անզգոյշ ասուած խօսք ու խոստովանութիւն, կարող էին ծանր հետեւանքներ ունենալ ոչ միայն իր, այլեւ այլոց համար։

Հարցականները, որոնք առաջանում են վերը նշուած առնչութիւններով, երեւի թէ խնդիրներ են, որոնց ճիշտ լուծումը գտնելու համար, պէտք է, որ մանրամասն ուսումնասիրուեն ինչպէս Նժդեհեան նշուած, այնպէս էլ յարակից այլ փաստաթղթեր։ Ասուածը գալիս է մի աւելորդ անգամ հաստատելու այն ճշմարտութիւնը, որ պատմութիւնը երկգոյն չէ՝ սեւ ու սպիտակ, այլ բազմագոյն ու բազմերանգ։

Փաստաթղթերի միւս խումբը, որը թոյլ է տալիս Նժդեհին դիտարկել նրա շրջապատի, իրենց կեանքն ու ճակատագիրը նրան վստահած մարդկանց, մարտիկների, ժողովրդի աչքերով, Նժդեհին ուղղուած փաստաթղթերն են, մանաւանդ 1920-21ի Զանգեզուրեան Դիւցազնամարտի ընթացքում նրան ուղղուած նամակները։

Հայրենի հողին ու ժողովրդին նուիրուած զօրավարին նոյնպիսի սիրով ու նուիրուածութեամբ էին կապուած նրա առաջնորդութեամբ ազատամարտի բոցերի մէջ նետուած Զանգեզուրի մի բուռ ժողովուրդն ու նրա ծոցից դուրս եկած մահապարտ ճակատագրով իրենց կերտած մարտիկները։

Այդպիսի նամակներից մէկի հեղինակը պողպորուչիկ[34] Թադէոսեանցն է՝ Ցղնայից, գրուած՝ Նոյեմբեր 1920ին[35]։ Նա գրում է իր եւ սպանուած ընկերոջ անունից։ Նամակը եզակի է մի քանի առումով։ Նախ, որ ուղղուած է Նժդեհին եւ արտայայտում է նրա նկատմամբ ունեցած մարտիկների պաշտամունքի վերածուած սէրը։ «Մեզ երկուսիս համար,- *գրում է նամակի հեղինակը*,- կար երկու Աստուած, Մեծն Աստուած, որին հաւատում եւ պաշտում են բոլոր մարդիկ եւ փոքր Աստուած, մեր Աստուածը՝ հրամանատար Նժդեհը, մեր պաշտելի Նժդեհը»[36]։

Նժդեհի նկատմամբ պաշտամունքը պարտադրանքի, վախի, երկիւղի արգասիք չէր, ինչ կերպ սովորաբար արհեստականօրէն ստեղծւում է տարբեր առաջնորդների պաշտամունքը։ Այն ինքնաբուխ ձեւաւորուած զգացմունք էր, որպէս բնական անդրադարձ Նժդեհի կեանքի ու գործի,

ինչպէս նաեւ հայրենի երկրին, հողին, ջրին, ժողովրդին նրա նուիրուածութեան։

Թաղէոսեանցի նամակը արժէքաւոր է նաեւ նրանով, որ վկայում է թէ Հայոց Հողի ազատագրութեան համար հայերի հետ կողք-կողքի մահու-կենաց պայքարի էին բարձրացել նաեւ Հայաստանը իրենց հայրենիքը համարող այլ ժողովրդի ներկայացուցիչները։ Թաղէոսեանցի սպանուած ընկերը՝ Քաշուեր ազգութեամբ ասորի էր, այն էլ «Հնաւուր Դուրնիկյն», որանք թողել էր հարազատ կնոջը եւ երեխաներին։ Նամակը նաեւ մաքուր, ջինջ եւ հաւատարիմ մարտական ընկերութեան մասին է՝ «երկու տատրակների, երկու կարապների նման սիրով միտնդ ապրող ընկերների», մինչեւ, որ անգութ մահը, նամակագրի խօսքերով ասած, «Մեծն Աստուածը յաւիտեանս բաժանեց»։ Եւ վերջապէս, նոյն այդ փաստաթուղթը հնարաւորութիւն է ընձեռում ժամանակների 80ամեայ հեռուից զգայականօրէն ընկալել այն, բառերով չներկայացուող, դժնդակ պայմանները, որում վհատակուած էր խիզախել յանուն հայերի հողի պաշտպանութեան ասորի երած այդ հողի զաւակներին՝ «զուռ, անտրտունջ,...սոված,...տկլոր, զանազան բարոյական եւ ֆիզիքական նեղութիւններ, զրկանքներ տանելով», բայց՝ հաւատարիմ մնալով, ժողովրդին ու հրամանատարին։ Դիմելով Նժդեհին, նամակագիրը գրում է, որ Մեծ Աստուածը տարաւ իր ընկերոջ կեանքը, իսկ փոքր Աստուած Նժդեհը օգնութիւն կը հասցնի սպանուած ասորի ընկերոջ ընտանիքին, «կը կատարի պահանջները. վրէժի պահանջը, այն ժամանակ նրա ոսկորները հանգիստ կերպով կը փտին Գողթանում։ Իմ խիղճն էլ կը հանգստանայ»։

Նամակը ստորագրուած է.

«Ձեր հրամաններին պատրաստ մեռնելու՝

«Պօդպօրուչիկ Թադէոսեանց։

«26/X 1920թ. Ցղնա»[77].

Այս մէկն մի նամակի օրինակով կարելի է համոզուել, թէ որքան բան կարող է մեզ պատմել՝ ընդամէնը երկու էջանոց փաստաթուղթը։

Գորիսից 18 Դեկտեմբերի 1920ին Նժդեհին հասցէագրուած մէկ այլ նամակ կրում է հետեւեալ խորագիրը. «Սիւնեաց Սպարապետին՝ Թողաք. Գորիսի Եւ Երեւանի Հայ Կանանց Կոմիտէ»։ 700 կանանց կողմից ստորագրուած այս նամակը սկսւում է այսպիսի խօսքերով. «Այսպէս անուանած խորհրդային իշխանութեան ալիքը նոյնպէս հասաւ եւ մեզ՝ հայ կանանց: Այդ կառավարութեան անունը լսել էինք, բայց երանի կը լինէր իրեն չտեսնէինք, նրա դառը բաժակը մինչեւ վերջը չծծէինք, նրա

դաժան խաղերը մեր կաշու վրայ փորձելով»։ *Կանայք ապա շարունակում են.* «Մենք շատ էինք լսել Տաճկահայաստանի սարսափների ու զուլումների մասին, բայց այսպիսի բարբարոսութիւններ, ինչպիսին կային Զանգեզուրում խորհրդային իշխանութեան ժամանակ, մենք երբեք չենք տեսել»։ *Հայ կանայք խորին շնորհակալութիւն էին յայտնում Նժդեհին,* «որ Դուք մեզ ազատեցիք անունն արատաւորուելուց, աղաչում ենք Ձեզ՝ եղէք այսուհետեւ էլ մեր պաշտպանն ու փրկիչը, որպէսզի երկրորդ անգամ նրանք չյանդգնեն ոտք կոխելու մեր երկիրը»[38]։

Զանգեզուրի տարբեր գիւղերից (Տեղ, Կոռնիձոր, Ցղնա) Նժդեհին հասցէագրուած նման համախոսականներ են պահպանուել ՀՀ ՆԳՆԱում[39]։

Նոյնիսկ Նժդեհի եւ նրա գլխաւորած ժողովրդական պայքարի հակառակորդները, ինչպէս, օրինակ, Նժդեհի հետ բանակցելու համար Զանգեզուր այցելած Խորհրդային Հայաստանի հինգ հոգուց բաղկացած պատուիրակութեան կոմունիստ ղեկավար Գրիգոր Վարդանեանը, վկայում է թէ Զանգեզուրի ժողովուրդն իրօք ատելութեամբ էր լցուած կարճ ժամանակով այստեղ հաստատուած խորհրդային կարգերի նկատմամբ։ Ժողովրդին նեղել էին թուրք ասկեարների ձեռքը, որոնք հանդէս էին գալիս Կարմիր Ռուսաստանի դաշնակիցների կերպարանքով։ Նախապէս ստանալով Նժդեհի համաձայնութիւնը եւ իրենց անվտանգութեան երաշխիքներ, Վարդանեանի գլխաւորած պատուիրակութիւնը Զանգեզուր էր մտել Ղարաբաղից, 1 Փետրուարի 1921թ.։ Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւններին ներկայացուած «Զանգեզուրի Ներկայ Կացութեան Եւ Նժդեհի Հետ Վարած Բանակցութեան Մասին» վերնագրուած զեկուցագրում Վարդանեանը գրում էր. «Տեղ գիւղը մտնելիս, ճանապարհին տեսանք հաւաքուած բաւական թւով գիւղացիք, որոնք շատ էլ հաշտ ու հանգիստ չէին դիտում մեզ։ Մասսայի տրամադրութիւնը խիստ բացասական էր բոլոր դէպի մեզ՝ իբրեւ խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչների։

«Գորիս մտնելիս մենք աւելի ու աւելի մռայլ ու վրէժխնդիր դէմքերի պատահեցինք, այստեղ մթնոլորտը աւելի ճնշող էր, մեր դէմ եղած ատելութիւնը զգալի էր աւելի շատ զինուորականութեան եւ պաշտօնեաների մէջ»[40]։

Հակառակորդ ճամբարում ստեղծուած այսպիսի փաստաթղթերը, սակայն, որոնք այս կամ այն չափով ճշմարտացի արտացոլէին իրակա-

ճակը, բացառությունները չէին։ Բաքվում էին կեղծիք, զրպարտանք ու ըմբռնումներ պարունակողները։ Օրինակ, ՀՀ ՆԳՆ-ում պահպանված նման փաստաթղթերից մեկում՝ Բաքվում տպագրված 11-րդ Կարմիր Բանակի զինվորականության ու ՀԽՍՀ Արտաքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի 1 հունվարի 1921թ. ներկայացված ցուցակային հետախուզ-տեղեկատվությունում, որում առանձնապես էին հաղորդվում Նժդեհի, գնդերում տպագրված զինվորի, զենքի տեսակների ու քանակի մասին, այս կերպ էր բնութագրվում Նժդեհի և ժողովրդի հարաբերությունը. «Տեղի ժողովրդի վերաբերմունքը Նժդեհի ատամանության նկատմամբ խիստ բացասական է։ Բազարչայում զինուորներն ասում են բոլշևիկների յարձակման դէպքում ոչ մի դիմադրութիւն ցոյց չենք տայ»[42]։

Որ դա անհիմն կեղծիք էր, վկայում են ինչպես վերը բերված փաստաթղթերը, այնպես էլ այն փայլուն հաղթանակները, որ Նժդեհի գլխավորած ժողովրդական ջոկատները 1919-20թ. տարիների կեսի ընթացքում տարան բազմակի անգամ մեծաքանակ և ուժեղ հակառակորդների՝ թուրք-ադրբեջանական և Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերի նկատմամբ։

Որ ժողովուրդը հավատում, վստահում, սիրում ու գնում էր Նժդեհի ետևից, վկայում են նաև այլ փաստեր ու փաստաթղթեր։ Բերենք ևս մի խոսուն ձեռագիր փաստաթուղթ.

«Ղափանի ժողովրդական ռազմական ուժերի ներկայացուցիչները արտակարգ ժողովում որոշեցին նուիրել իրենց սիրած հերոսղեկավար *Գարեգին Նժդեհին* (ընդգծումը փաստաթղթինն է - Ս.Ա.), որը յաղթական դրօշակ բարձրացրեց Գիւդաձորի, Բաղաբերդի բարձունքներում և ջարդեց թշնամուն արևելքում, մի «պատուի սուր» հետևեալ մակագրութեամբ՝

«Գարեգին Նժդեհին, որին Ղափանը անուանեց «Երկրորդ Դաւիթ Բէկ», իսկ թշնամին «Աժդահա փաշա»:

«Թող այդ սուրը միշտ յիշեցնէ հերոսին, որ Նժդեհը և Ղափանը անբաժան են ոգով:

«2-ին փետրվարի 1920թ»:

Փաստաթղթի տակ դրոշմած է տասնմէկ հոգու ստորագրութիւն[43]։

Բոլշևիկյան դասակարգային և միջազգայնական քարոզների ազդեցության տակ գտնվող մեկ ուրիշն էլ Նժդեհյան փաստաթղթերից մեկի՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Մինիստրական Խորհրդին Եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյին յղած բնագրի նամակի երկրորդ թեր-

թի ազատ մասում ձեռագրով անստորագիր յուշանք է թողել. «Ձեռագիրը, ոճը, պատասխանատուութիւնը, ցինիկաբար հայհոյանքը, ժուլիկ[43] ստախօսութիւնը, ճարպիկ ասանտուրիստական եւ ցնորամիտ պերճախօս բաներով ... հարպարապետը, «Դաւիթ Բէգ», «Անդրանիկ Փաշան», «Զօրավարը», «Միւնխենց Իշխանը», «Հայկական կառավարութեան հրամանատարը», «Մուրը Կարապետ» ստախօս խաբեբայ դոն քիշոտ Նժդեհն է գրել»[44].

Ամփոփելով ասենք, որ Նժդեհեան եւ Նժդեհին առնչուող փաստաթղթերի մի քանի մասունքների միջոցով մենք փորձեցինք երեւան հանել այն տեսանկիւնները, որոնք ներկայացնող փաստաթղթերի լիարժէք եւ բոլոր ամենայնի ապացուցողական ու համակողմանի քննական վերլուծութեամբ հետագայում կը դառնայ ապա Նժդեհի ամբողջական եւ ճշմարտացի կերպարը։

Բայց, խնդիրն այն է, որ Նժդեհի անձին, կեանքին ու գործին վերաբերող եւ առնչուող ոչ քիչ փաստաթղթեր դեռեւս հասու չեն ուսումնասիրողներին։ Որ այդպիսիք կան եւ պէտք է լինեն, վկայում են մի շարք տուեալներ.

Նժդեհի վկայութեամբ, 10 Հոկտեմբերի 1944ին, Սոֆիայում նրա ձերբակալութիւնից յետոյ, իրենից առգրաւուել եւ այլեւս չեն վերադարձուել ձեռագիր եօթ տետրակներ։ Վերջին անգամ այդ մասին նա նշում է 25 Դեկտեմբերի 1952ին՝ ՀԽՍՀ պետական անվտանգութեան նախարարին ուղղուած իր նամակում[45].

Նժդեհին ձերբակալելուց յետոյ նրանից առգրաւուած իրերի վերաբերեալ 10 օր անց կազմուած ակտում՝ 23 կէտի տակ նշուած է՝ «Տարբեր գրագրութիւն 12 թերթի վրայ»[46].

Մարտ 1945ին (փաստաթղթում օրը նշուած չէ) Երրորդ Ուկրաինական Ռազմաճակատի «Սմերշ» Հակահետախուզական Գլխաւոր Վարչութեան Քննչական Բաժնի հայազգի թարգմանիչ Ս. Եղեանի կողմից կազմուած «Նժդեհ. Խուզարկութեան եւ Ձերբակալման Ժամանակ Առգրաւուած Փաստաթղթերի Ցուցակ»ում ներքոյիշեալ կէտերի տակ նշուած են.

«12. Ազգայնական բովանդակությամբ զանազան ձեռագրեր - 33 տետր:

«13. Գրական գրառումներ պարունակող առանձին ձեռագիր թերթեր - 1 թղթապանակ: /.../

«16. Զանազան գրառումներ պարունակող բլոկնոտներ - 5 հատ:

«17. Տէր-Յարութիւնեանին հասցէագրուած նամակներ - 534 հատ:
/…/

«21. Լուսանկարների ալբոմ - 1 հատ:

«22. Լուսանկարներ զանազան - 219 հատ»[47].

ՀՀ ԱԱԾ նախկին բարձրաստիճան աշխատակիցները վկայում են, որ Նժդեհի համար 30 բանտախուցը գաղտնազերծուում էր և գաղտնազերծման նիւթերը և այլ փաստաթղթեր առանձնացուել էին գաղտնաբնոյթ նիւթերից՝ մի առանձին գործում։ Այդ գործը կազմուած է եղել 6 հատորից (մօտ 1500 էջ) և պահպանուել է խիստ գաղտնի։ Առ այսօր այդ բազմաթիւ փաստաթղթերի ճակատագիրը մնում է անյայտ[48].

ՀՀ պետական արխիւներում ուսումնասիրութիւններ կատարելու ընթացքում, երբեմն-երբեմն, ոչ առանց պատահաբար, յայտնաբերուում են Նժդեհին առնչուող փաստաթղթեր։ Այդպիսիք, ինչպէս արդէն նշուեց, ի յայտ են բերուել նաև մեր կողմից։ Կը նշանակի, որ պետական արխիւների ամենատարբեր ֆոնդերում կարող են յայտնաբերուել դեռեւս ոչ քիչ հետաքրքրական նժդեհեան փաստաթղթեր։

Միանշանակ կարելի է պնդել, որ Նժդեհը գրաւոր փաստաթղթային հետքեր պէտք է որ թողած լինի իր ապրած, իր ժողովրդին սպառնացող վտանգից փրկելու նպատակով աշխատանքային այցելութիւններ և քաղաքական գործունէութիւն ծաւալած, բանտի և աքսորի տարիներն ու ամիսներն անցկացրած երկրներում ու վայրերում։ Խօսքը չի գնում, անշուշտ, միայն Բուլղարիայի, ԱՄՆ-ի և Ռուսաստանի մասին, ուր նա ապրել կամ պարտադրուած է եղել մնալ տարիներ շարունակ, այլ նաև Գերմանիայի, որտեղ, իր իսկ վկայութեամբ, նա մնացել էր վեց ամիս, Ռումինիայի, ԽՍՀՄ-ի կազմում եղած այլ հանրապետութիւնների և տարածաշրջանների, օրինակ՝ Ուզբեկստանի, մասին։

Ասուածից հետեւում է, որ ամէնից առաջ անհրաժեշտ է ծրագրաւորուած, նպատակաուղղուած և համակարգուած աշխատանք տանել վերը նշուած բոլոր ուղղութիւններով՝ ի յայտ բերելու համար Նժդեհին առնչուող, ըստ կարելւոյն բոլոր, առ այսօր դեռեւս անյայտ փաստաթղթերը։ Դա հնարաւորութիւն կը տայ լուծելու երկու կարեւորագոյն խնդիր.

1. Նախապատրաստելու և առանձին գրքերով հրատարակելու Նժդեհի ողջ ժառանգութիւնը, որն իր մէջ կ՝ամփոփի. ա) Նժդեհի ստեղծագործութիւնները, այդ թւում և գեղարուեստական (բանաստեղծութիւններ, նովելներ ևն.), բ) Նժդեհի առաքելութիւնը կրող փաստաթղթերը, և գ) Նժդեհին առնչուող փաստաթղթերը։

2. Նժդեհի ժառանգութիւնը ամփոփող փաստաթղթերի ժողովածուի հիմքով իրականացնել Նժդեհի կեանքի ու գործունէութիւնը համակողմանի լուսաբանող հիմնարար ուսումնասիրութիւն։

Երբեմն լսում ենք կարծիքներ առ այն, որ արդէն բաւական փաստաթղթերն ու նիւթերը լիուլի բաւարար են Նժդեհի կերպարը լուսաբանելու համար։ Որ դա այդպէս չէ՝ մենք հպանցիկ անդրադարձանք վերեւում, մասնաւորապէս նշելով այն հարցականների մասին, որոնք առաջանում են Նժդեհեան որոշ փաստաթղթերին ծանօթանալուց յետոյ։ Եւ, ապա, մեր իսկ կատարած պրպտումները ՀՀ ԱԱԾ Գերատեսչական Արխիւում պահպանուող Նժդեհի գործում ամփոփուած փաստաթղթերում թոյլ տուեցին նոր տուեալներ ի յայտ բերելու եւ էապէս հարստացնելու Նժդեհի մտաւոր կարողութիւնների մասին մեր պատկերացումները։ Այսպէս, 10 Հոկտեմբերի 1944ին Նժդեհի ձերբակալման եւ խուզարկութեան առնչուող փաստաթղթերի ուսումնասիրութիւնը մեզ բերում է այն եզրակացութեան, որ Նժդեհը բացի հայերէնից եւ բուլղարերէնից, որոնց նա տիրապետում էր կատարեալ[10], ինչպէս նաեւ ռուսերէնից, որին նա տիրապետում էր ազատ (գրաւոր ռուսերէնում նա կարող էր թոյլ տալ աննշան սխալներ), Նժդեհն առնուազն կարդում եւ խօսում էր գերմաներէն, ռումիներէն, թուրքերէն, գուցէ նաեւ՝ անգլերէն։ Նման եզրակացութեան անելու համար մեզ հիմք է տալիս խուզարկութեան ժամանակ Նժդեհից առգրաւուած անձնական իրերի վերը նշուած ցուցակը, որի կէտ 3ի տակ նշուած է. «Գրքեր՝ գերմաներէն, ռումիներէն եւ բուլղարերէն լեզուներով - 15 հատ»[11]։ Թուարկուած լեզուների հերթագայութիւնն, հաւանաբար, պատահական չէ, եւ պէտք է եզրակացնել, որ 15 գրքերից ամենամեծ բաժինը ընկնում է գերմաներէնին, ապա՝ ռումիներէնին, մնացեալը՝ բուլղարերէնին։ Նոյն ցուցակում առանձին նշուած է առգրաւուած բուլղարերէն եւս վեց գրքի մասին[12]։ Կարծում ենք, որ Նժդեհը հենց այնպէս չէր կարող պահել գրքեր, որոնք չէր կարող կարդալ ու օգտագործել։

Մէկ այլ փաստ. Նժդեհի նոյն գործում, ինչպէս վերը նշեցինք, պահպանուել է իր իսկ Փաստաբանը. Հայաստանի Անկախութիւնը Թուրք-Բոլշեւիկեան Փաստաթղթերի Լոյսի Տակ աշխատութեան ձեռագիր օրինակի մի մասը։ Փաստաթղթերի հիմքով եւ իսկական պատմաբաններին ներյատուկ ձիրքով գրուած այս գործում, Նժդեհը օգտագործել է թուրք մի պատմաբանի՝ 1938ին Ստամբուլում թուրքերէնով հրատարակած մի աշխատութիւն, մէջբերում արել նրանից՝ տողատակում նշելով հեղինակին։

Անտարակոյս [illegible], որ Նժդեհը արժանի է մեր ժողովուրդի ուշադրութեան։ Նա դրան արժանացել է իր ապրած կեանքով, իր կատարած գործով, Հայրենիքին իր անմնացորդ [illegible]։ 1937ին Սոֆիայում գրած երկու էջանոց մի ձեռագիր գործում, Հայրենիքին եւ Հայ ճակատագրին նուիրուած իր մտորումները նա ամփոփել է այսպիսի տողերով.

«Ահա եւ իմ վերջին խօսքը.

«Կ'ուզէի աչքերս փակել մի անեղ ճակատամարտում, յաղթութեան թեւերի վրայ, զօրքերիս գոռ աղաղակների մէջ: Սակայն, ուր էլ եւ ինչպէս էլ մեռնեմ, թող Սյունեաց իմ նախկին ռազմիկները Խուստուպ լեռան սրտի մէջ ամփոփեն իմ մի բուռ աճիւնը:

«Ուր էլ եւ երբ էլ մեռնիմ, հաւատա՛, իմ ազնիւ ժողովուրդ, որ արտաքին վտանգների ժամանակ իմ անհանգիստ ոգին այցի եւ օգնութեան պիտի փութայ իր Հայրենի աշխարհին եւ անբռնութաբար քո բանակները առաջնորդէ:

«Զինւոր զաւակդ՝

«Նժդեհ»[32]:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 *[illegible]* *է՝ [illegible]։*

2 *[illegible], 1924; [illegible], 1927; [illegible], 1929; [illegible], 1932; [illegible], 1935; [illegible], 1937.*

3 *[illegible], 1923; [illegible], 1968; [illegible], 1970 եւն.։*

4 *Նժդեհը [illegible] ՀՅԴ [illegible] 1937 [illegible] 16 [illegible] 1921ին՝ [illegible]* «Մի կարծիքով սխալում են եւ Նժդեհի հակառակորդները եւ ինքը Նժդեհն: Նրանք ուզում են գնահատել այնպիսի երեւոյթներ, որոնք միայն պատմութիւնը կարող է գնահատել, երբ պատասխանատուութեան հարց կայ՝ բոլորովին [illegible] էլ պատասխանատու ենք, որովհետեւ ամէնքս էլ այս կամ այն ձեւով դեր ենք կատարել այդ գործի մէջ», *տե՛ս՝ ՀՅԴ [illegible], էջ 88;*

Աւագ Յարութիւնեան, Գարեգին Նժդեհ 1921 թ. Սիւնիքի Ինքնավարութիւնը, Երեւան, 2001, էջ 110։ Նժդեհի [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (Դրօն) եւ Ռուբէն Տէր-Մինասեան [illegible]

[illegible] ԱՄՆի [illegible] 3 Յունուարի 1934ի [illegible] «[illegible]» եւ Նժդեհի [illegible], Նժդեհն [illegible] ([illegible] - Մ.Ա.) [illegible] ([illegible] - Մ.Ա.) եւ այսպէս գրում. «Ցեղակցութիւնը ... նոր կրօն մը չուցած է, ազգայնականութիւն անունով, որ շատերը այլ եւ այլ ձեւով կոչած են շատ ընդհանուր ազգասիրութիւն կոչել։ Նժդեհն այս նոր կրօնի հիմնադիրն ու ներշնչողն է»։

Իր [illegible], իրեն [illegible] մասին [illegible] գրում էր նաեւ Նժդեհը. «Նկատ ամբողջական բանակը եւ անոր ամենուն այն, ինչ-որ ապրած էր։ Օգոստոսի սարսափելի օրերուն իրենց ցեղի կարօտ չձեւցած մի բանի վտարանդուած հայեր արդէն գործի են անցել։ Նրանք ... իբրեւ ոստիկանական լրտեսներ՝ [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] են [illegible], [illegible] են [illegible]...[illegible]...[illegible] [illegible] համար հայութեան [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] իննը». [illegible], Նժդեհը [illegible] էր [illegible]. «[illegible] եմ բոլորին, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] իրենց մէջ, որով եւ [illegible] են [illegible] ու [illegible]», [illegible] ԱՄՆ, Նժդեհի [illegible], [illegible] 4, [illegible] 1, «[illegible]», [illegible] եւ 6.

5 [illegible], Նժդեհ, Երեւան, 1989; [illegible], Նժդեհի [illegible], Երեւան, 1999; Արամ Սիմոնեան, Զանգեզուրի Գոյամարտը 1920-1921թթ., Երեւան, 2000; [illegible], Նժդեհը Զանգեզուրում, 1920 թ. [illegible]-1921 թ. [illegible], Երեւան, «Զանգակ-97», 2001; Աւագ Յարութիւնեան, Գարեգին Նժդեհ 1921 թ. Սիւնիքի Ինքնավարութիւնը; Vache Ovsepian, Garegin Nzhde i KGB: Vospominaniia Razvedchika ([illegible]), Երեւան, 2001; [illegible], [illegible], Երեւան, «Զանգակ-97», 2001; Գարեգին Նժդեհ, 115 [illegible]; [illegible], [illegible] Նժդեհի [illegible], Երեւան, «Զանգակ-97», 2001։ Նժդեհի [illegible] Գարեգին Նժդեհ (Երեւան, «[illegible]», 1993) [illegible] Նժդեհ. [illegible] (Երեւան, «[illegible]» ՀՀ [illegible], 1998) [illegible]

6 [illegible], 1991; [illegible] ([illegible]), 1993; [illegible], 1998; [illegible]. [illegible] [illegible], 1998; [illegible], «[illegible]» [illegible], 2001, եւն.։

7 Տե՛ս, օրինակ՝ [illegible], «Նժդեհը Փաստաթղթերում», Հայաստանի Հանրապետութիւն, 17 Մայիսի 1991, [illegible]

8 Գարեգին Նժդեհ, «Ոգին Պատասխանատուներ ու Զինակիցներին», ՀՀ ՊԱ, ֆոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 13, թերթ 1։

9 Նույն։

10 ԱԱԾԱ, Նժդեհի Գործ, հատոր 4, թերթ 1։ Մեջբերվում է առանց խմբագրման։

11 Գարեգին Նժդեհ, «Մեր Դատավարները Հայ Մտավորականությանը», տե՛ս Հատընտիր, էջ 50-51։

12 Նույն, էջ 57։

13 Նույն, էջ 60։

14 Գարեգին Նժդեհ, «Էջեր իմ Օրագրէն», տե՛ս Հատընտիր, էջ 71։

15 Նույն, էջ 72։

16 Նույն, էջ 74։

17 Նույն, էջ 80։

18 Գարեգին Նժդեհ, «Արդյունքի Պայքարը Հայերի Դեմ», տե՛ս Հատընտիր, էջ 106 (գլուխ 11ի՝ «Անախտաժին Մայրերի բնույթը»)։

19 ԱԱԾԱ, Նժդեհի Գործ, հատոր 4, թերթ 1։ Հրապարակվում է առանց խմբագրման։

20 Ovsepian, էջ 48։

21 Նժդեհի «Ինքնաճանաչողությունը», ի թիվս այլ նյութերի, ապրում էր նրանից՝ թուրքագերության ներքաշվելուց հետո և ի վերջո հանձնվել ԱԱԾԱ, Նժդեհի Գործում, հատոր 4, թերթ 1։

22 Նույն։

23 Այս աշխատությունների ցանկը պահպանվում են ԱԱԾԱի Նժդեհի Գործում, հատոր 4, թերթ 2։ Նժդեհի ծննդյան 115ամյակին նվիրված գիտաժողովում մեր կազմած զեկուցումից հետո (որ այժմ տպագրված է) կարգավորված այդ ցանկը հրապարակել են Վազգեն Շահինյանի նշված աշխատությունում, էջ 194-211, ինչ պես նաև՝ հայրենի թարգմանությունը՝ Գարեգին Նժդեհ, Երկեր, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 447-468։ Աշխատությունները ուսումնասիրել գիտնու համար հայտնի է, որ դրանց մեջ են գրված մինչ իսր հրապարակման մասեր նյութերի պահանջով։

24 Նժդեհի իմ Պատասխանը Հայաստանի Անվտանգության Ծառայության Ժողովրդական Կոմիսարիատի Հայաստանի աշխատանքների պահպանվում 15 էջի հավասար երկուսնում՝ նախընթաց ներկա ընթացքում են բանավոր արված տեսակետ պարունակելով, որոնք, ավելին, հատվածներ են չարագրված, թերթերով, և այդ ինչ պատճառով մասամբ անընթեռնելի են, տե՛ս ԱԱԾԱ, Նժդեհի Գործ, հատոր 4, թերթ 1։

25 ՀՅԴԱ, Նժդեհի գործ, հատոր 4, ծրար 2; Ovsepian, էջ 195.

26 Այս մասին Նժդեհը վկայում է 15 Օգոստոս 1946ին Լեֆորտովոյի բանտից (Մոսկուա) ԱԺՄինիստրի Գլխաւոր Վարչութեան պետ Գեներալ-Լեյտենանտ Վ. Աբակումովին հասցէագրած ռուսերէն նամակում, տես՝ ՀՅԴԱ, Նժդեհի Գործ, հատոր 4, ծրար 1։ Հրատարակւում է առաջին անգամ։

27 Նոյն։

28 Նոյն. ծրար 2; Ovsepian, էջ 199.

29 Նոյն, հատոր 1, թ. 22բ; Ovsepian, էջ 109.

30 Նոյն, թ. 25բ; Ovsepian, էջ 113-114.

31 Նոյն, հատոր 2, էջ 62-64; Ovsepian, էջ 19-21.

32 Նոյն. էջ 70; Ovsepian, էջ 89-90.

33 Նոյն, հատոր 4, ծրար 2; Ovsepian, էջ 149.

34 Փոդպորուչիկը սպայական կոչում էր ռուսական բանակում, որ պահպանուել էր նաեւ 1918-20ի Հայաստանի Հանրապետութեան զինուած ուժերում։ Հայերէն համարժէք չունի, անգլերէնով՝ second lieutenant.

35 ՀՀ ՊԱ, ֆ. 490, ց. 1, գ. 17, թթ. 1-2։ Այս փաստաթուղթը մենք առաջին անգամ հրատարակել ենք Հայաստանի Հանրապետութիւն օրաթերթում, 17 Մայիսի 2001.

36 Նոյն. թ. 1.

37 Նոյն, թ. 2.

38 ՀՀ ՆԳԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, թ. 21.

39 Նոյն թթ. 25, 26, 41։ Առ այսօր չեն հրատարակուել։

40 Նոյն, թ. 15։ Հրատարակւում է առաջին անգամ։

41 Նոյն, ֆ. 113, ց. 3, գ. 7, թ. 25։ Հրատարակւում է առաջին անգամ։

42 ՀՀ ՊԱ, ֆ. 490, ց. 1, գ. 2, թ. 1.

43 Ժուլիկ - ռուսերէն՝ խարդախ, խաբեբայ

44 ՀՀ ՊԱ, ֆ. 490, ց. 1, գ. 20, թ. 2.

45 ՀՅԴԱ, Նժդեհի Գործ, հատոր 4, ծրար 2; Ovsepian, էջ 44.

46 Նոյն, հատոր 1, թ. 10.

47 Նոյն, թ. 17.

48 Ovsepian, էջ 3։

49 Բուլղարիայում Նժդեհը երկար տարիներ, իր ձեռնարկությամբ՝ [illegible] ... Ովսեփյան, [illegible] ԱԱԾԱ, Նժդեհի Գործ, Հատոր 1, թ. 22; Ovsepian, էջ 109։

50 ԱԱԾԱ, Նժդեհի Գործ, Հատոր 1, թ. 16։

51 Նույն. Հատոր 4, [illegible] 1։

52 Նույն. Հրապարակվում է առաջին անգամ։

GAREGIN NJDEH IN ARCHIVAL DOCUMENTS
(Summary)

SERHAK AMIRIAN

The name of Garegin Njdeh (Ter-Harutiunian, 1886-1955) was never pronounced in positive light during the seven decades of Soviet rule in Armenia. This devoted member of the Dashnak party was described as an 'enemy of the people' for his anti-Soviet activities. Much has changed since, points out Serhak Amirian in this article; several monographs have been published on Njdeh's life in the newly independent Republic of Armenia since 1991. The author believes, however, that there is still a lot to do in this regard in light of the newly accessible archival documents in Armenia.

Basing his argument on the current availability of recently discovered documents pertaining to Njdeh, Amirian thinks it has become necessary to write his fresh and comprehensive political biography.